УДК 398 (477): 82-343

ПРОБЛЕМА ГЕРОЇЗАЦІЇ ТА НІВЕЛЮВАННЯ КОЗАЦЬКИХ ВАТАЖКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Гончаренко О.М., к. філол. н., доцент

Криворізький державний педагогічний університет

Стаття присвячена дослідженню проблеми героїзації та нівелювання козацьких ватажків – Богдана Хмельницького та Івана Мазепи в українському фольклорі, з'ясовано історичні події, що спричинили саме таке бачення.

Ключові слова: фольклор, козацький, герой, образ, гетьман.

Гончаренко Е.Н. ПРОБЛЕМА ГЕРОИЗАЦИИ И НИВЕЛИРОВАНИЯ КАЗАЦКИХ ВОЖАКОВ В УКРАИНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ / Криворожский государственный педагогический университет, Украина.
Статья посвящена исследованию проблемы героизации и нивелирования казацких вожаков – Богдана Хмельницкого и Ивана Мазепы в украинском фольклоре, установлены исторические события, которые привели к такому виденью.

Ключевые слова: фольклор, казацкий, герой, образ, гетьман.

Honcharenko O.M. PROBLEM OF GLORIFICATION AND NARROWING DOWN OF KOSSACK LEADERS IN THE UKRAINIAN FOLKLORE / Kryvyi Rih State Pedagogical University, Ukraine.
The article is dedicated to the research of the problem of glorification and narrowing down kossack leaders Bohdan Khmelnytskyi and Ivan Mazepa in Ukrainian folklore, the historical events which resulted in such a vision were determined.

*Key words: folklore, kossack, hero, image, hetman.*Відомо, що фольклор не є літописом історичних подій, він оспівує не кожну подію, а вибирає події найбільш типові для своєї історичної епохи. Цікавою і хвилюючою з точки зору народу є козаччина, що представила галерею народних героїв. Ці образи є взірцем самовідданого служіння батьківщині, органічно пов'язують героїчне минуле з сучасністю. Д.Яворницький переконливо доводив, що "і справді історичне життя Малої Русі з її козацьким населенням у містах і на пониззях Дніпра, в Запорожжі, не раз висувало такі імена, які можуть бути сміливо вписані на сторінки всесвітньої історії. І поява таких героїв на історичній сцені Малої Русі та Запорожжя не випадкова. Займаючи бойовий пост між турко-татарами з одного боку і поляками з іншого, козаки становили собою справжню живу заслону для всієї руської народності і на своїх плечах витримували всі удари як з боку мусульманського Криму й Туреччини, так і зі сторони католицької Польщі. Борючись за політичну свободу, за православну віру, за руську народність, козаки кожну п'ядь рідної землі поливали своєю кров'ю і засівали своїми кістьми і тут же висували таких велетнів-героїв, котрі викликали в сучасників та викликають у потомків справжній подив" [1, 37]. Збережені в пам'яті народу, вони не копіюють події, а передають їх у художній інтерпретації з елементами вигадки, узагальнюючи соціальні явища. При цьому важливо знати, кого визнавав наш народ героями часу, у кому, або в чому вбачав героїку, наділяв героїчними рисами, або зводив на ніщо, тобто яким бачить він себе в минулому, що зберігає із своєї духовної спадщини в пам'яті сучасних людей і що із нього передає в основу підростаючого покоління. У цьому плані значний інтерес становлять національні герої, що здобули всеєвропейської слави: Богдан Хмельницький та Іван Мазепа.

Пам'ятки козацької поезії та прози досліджувалися з історичного погляду в працях М.Цертелєва, М.Максимовича, М.Гоголя, І.Срезнєвського, П.Куліша, М.Драгоманова, М.Сумцова, А.Кримського, М.Костомарова, І.Франка, П.Житецького, П.Мартиновича, Ф.Колесси, К.Грушевської, М.Грушевського, Я.Новицького, Д.Яворницького. Частково ця тема реалізована в фольклористичних студіях М.Рильського, Б.Кирдана, О.Дея, С.Грици, В.Буряка, Ф.Кейди. Про недостатність вивчення цієї проблеми в українській фольклористиці в наш час свідчить той факт, що образ Б.Хмельницького у фольклорі представлений лише працею Ф.Колесси "Хмельниччина в українських народних піснях і думах" (Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету, 1940. – Т. 1. – С.41-58) та збіркою "Думи та пісні про Богдана Хмельницького", яку упорядкував М.Марченко (К., 1970). Про образ Мазепи довгий час не було жодної фольклористичної праці. Лише на початку XXI ст. М.Коновалова здійснила дисертаційне дослідження "Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі" (Львів, 2001). Причини такої неуваги відомі. За роки радянської влади популяризувався образ Хмельницького, який "близький народові тим, що він побачив єдиновірний шлях історичного розвитку України в її боротьбі за возз'єднання з братньою Росією" [2, 22]. Керуючись принципом класового підходу до національно-визвольних рухів, все, що не вкладалося в поняття пануючої радянської ідеології, призводило до упередженої, заздалегідь однозначної негативної оцінки. На цій підставі "ім'я Мазепи в українській народній поетичній творчості стало синонімом підступності і зради" [2, 26], століттями культивувався образ похмурого зрадника, безпринципного й віроломного політика, людини безчесної і лихої. При цьому імперськими ідеологами прищеплювався цей погляд, у першу чергу серед українців. Їх мало цікавила об'єктивна істина, тому до образу Мазепи-зрадника підганялися наявні чи й

фальсифіковані факти. І оскільки образи Б.Хмельницького та І.Мазепи в українському фольклорі трактуються неоднозначно і досі не були предметом комплексного вивчення, то запропонована стаття є першою спробою на матеріалі козацького фольклору визначити погляд українського народу на постаті Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, з'ясувати історичні події, що спричинили саме таке бачення.

Український козацький фольклор становить цілісну жанрово – тематичну систему, яка продуктивно функціонувала упродовж XVI-XVIII ст. У цей період велася постійна й запекла боротьба української нації проти турецько-татарського, польського й московського поневолення, що й відобразилася в козацьких чутках, поголосках, піснях – хроніках, оповідях – спогадах, легендах, переказах, думах. Оскільки центральною темою козацького фольклору є тема відданості рідному краю, землі, то її оборонцем став козак. Як визначає сходознавець С.Наливайко: "Госак, де Го у ньому означає "бик", а сак – "дужий", "сильний", "могутній". Отже, ім'я Госак означає "Бикомогутній", "Могутній, як бик", а переносно – "Сміливець", "Богатир", "Герой". Бо поняття бик невіддільне від воїнського стану, воно уособлює чоловічу снагу, відвагу, мужність" [3, 87]. Образ козака в цей час стає символом патріотизму, відваги, мужності, волі, самовідданості своєму народові. З історії відомо, що у другій половині XVIст. козаччина відіграла вирішальну роль в обороні країни. Сформувавшись переважно за рахунок селян та міської бідноти, що втікали від кріпосницького та національно-релігійного гніту, козаки селилися за порогами Дніпра. Це був надійний притулок від ворогів, який козаки назвали Великим Лугом. Саме в цій місцевості, де знаходився цвіт козацтва, і зародилася козацька вольниця – Запорозька Січ, яка немало виплекала козацьких героїв. Це Іван Підкова, Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Іван Сірко, Максим Кривоніс, Данило Нечай. Козацькі вожаки сприймалися народом як непереможні герої, про яких складали легенди, перекази, пісні й думи.

Найвидатнішим представником українського козацтва є Б.Хмельницький. Як визначав В.Голобуцький: "Богдан-Зіновій Хмельницький народився приблизно в 1595 році. Про це можна судити з того, що на початку визвольної війни йому було вже за 50 років. Б.Хмельницький здобув прекрасну на той час освіту. Він володів латинською, польською, турецькою і французькою мовами. Рано вступивши в козацьке реєстрове військо, він брав участь у походах проти турків і в 1620 р. у битві під Цецорою, де був убитий його батько, попав у полон. Вернувшись з турецького полону, Б.Хмельницький продовжує службу в козацькому реєстровому війську. Великий розум, незламна воля, знання військової справи і життєвого досвіду скоро виділили його з маси козацтва. Б.Хмельницький стає писарем козацького реєстрового війська. Немає сумніву, що під час повстання 1637-1638 рр. він належав саме до тієї кращої частини української козацької старшини, яка не тільки співчутливо ставилась до повстання, в й брала в ньому участь. Цим і слід пояснити те, що Б.Хмельницького усунено з вищої посади військового писаря і призначено чигиринським сотником… Полум'яний патріот Б.Хмельницький вирішує віддати всього себе справі боротьби за визволення українського народу від польсько-шляхетського ярма і починає готувати повстання… В лютому 1648 року після повернення з Бахчисараю до Січі, Б.Хмельницький був обраний запорожцями гетьманом" [4, 15-16]. Йому довелося керувати Україною тоді, коли "багаті, плодоносні землі давно вже були загарбані і поділені між різними феодальними хижаками. Галицька земля і Західна Волинь ще з XIVст. стала здобиччю Польщі. Протягом XIV-XVI ст. шляхетська Польща загарбала і частину Поділля. Після Люблінської унії 1569 р. Польща заволоділа Східною Волинню, Брацлавщиною (верхів'я Південного Бугу), Київщиною і частиною Лівобережжя. На самому початку XVII ст., в результаті інтервенції в Московську державу, шляхетська Польща захопила північну частину Лівобережної України. Буковина і досі лишалася під владою Молдавії, а Закарпаття – під гнітом Угорщини. Отже, основна територія України входила до складу Польщі, або Речі Посполитої" [4, 6]. Та найтяжчого гноблення зазнавав народ України. Він ніс на собі подвійний тягар: гніт українських та польських панів. Польща була пеклом для українських підданих, особливо "селян, істот з змарнілими обличчями, вважають не людьми, а бидлом…(шляхта) немилосердно поводиться з своїми підданими, відбирає у них поля,… обтяжує непосильними роботами, бере величезні штрафи, ув'язнює в тюрми, б'є, мордує, підрізує жили, клеймить, поводиться з ними гірше, ніж татари, п'є їх піт і кров" [4, 9]. З ненавистю до козаків ставилися поміщики: відбирали у них землю, піддавали їх тяжким наругам і жорстоким катуванням, примушували відбувати панщину. Про це йдеться у пісні "Розлилися круті бережечки", що виникла на початку визвольної війни. Народ закликає врятувати "зажурену"Україну, яка постає в образі червоної калини, що похилилася; і вимагає, щоб: "Гей ви, хлопці, ви, добрі молодці, Гей. Гей, не журіться, – Посідлайте коні вороні, Гей, гей, садовіться! Та поїдем у чистеє поле, Гей, гей, у Варшаву Та наберем червоної китайки, Гей, гей, та на славу!" [2, 179]. Саме запорозькі козаки взяли на себе відповідальність відстоювати інтереси українського народу. Вони вели героїчну боротьбу з турками й Кримським ханством, які постійно нападали на Україну, руйнували її і забирали в полон населення. Для козаків було честю оберігати рідний край, тому вони дбали: "Гей, щоб наша червона китайка, Гей, гей, не злиняла, Та щоб наша козацькая слава, Гей, гей, не пропала!" [2, 179]. (Червона китайка є символ козацької слави, тобто слави оборонця рідної землі). Тоді, як польські пани своїми діями, не розуміючи того, сприяли розширенню козацтва. Народ прагнув "покозачитися", щоб тим самим визволитися од тяжкого феодально-кріпосницького гніту. В.Голобуцький писав: "З кінця XVIст. Запорозька Січ починає перетворюватись у центр невдоволених феодальним і національно-релігійним гнобленням. Запорозьке

козацтво брало участь в усіх народних повстаннях на Україні. Являючи собою грізну військову силу, воно одночасно відігравало велику роль в обороні країни від турків і татар" [4, 13]. Будучи гетьманом козацької України, Богдан Хмельницький став "новим Мойсеєм" для її народу.

Перші історичні відомості про постать Б.Хмельницького знаходимо в німецькому журналі 1704 р. про козацтво і Хмельниччину (С. 165-167). Це, власне, передрук з гамбурзького журналу "Hlatorlsche Remargues" (виходив у XVII-XVIII ст.) за 29 липня 1704 р. Під рубрикою "Польща" була опублікована стаття невідомого автора, в якій він подає своєрідне бачення нашої історії. Переклад її українською мовою здійснив історик Борис Кріпацький і помістив її до збірника статей "300-ліття Хмельниччини", виданому Науковим товариством ім. Т.Шевченка (Мюнхен, 1948). Цей матеріал містить оригінальні записи про походження козаків, їх побут, про морські походи, взяття турецьких галер, про їх ремесла. Також невідомий автор використовує досить важливий матеріал про особисте життя Б.Хмельницького, що не доступний для інших дослідників. Це суперечка Б.Хмельницького з польським шляхтичем із-за межі його маєтку. Особисте горе (поляки забрали жінку і дочку Хмельницького, а його сина, котрий ледве почав говорити, забили) сприяло тому, що він вирішив помститися з допомогою своїх козаків-побратимів. Він говорив однодумцям: "Так вони ставляться не тільки до мене, – так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками… Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних рицарів перетворена у холопів" [5, 10]. На початку 1648 року він повертається в Запорозьку Січ, де звертається до народу із закликом: "З'єднаємося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині!" [5, 10]. Це призведе до об'єднання козацтва з татарами проти Польської шляхти.

Усі подальші численні розвідки істориків і дослідників XX-XXI ст. фактично базуються на матеріалі своїх попередників: М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського, І.Крип'якевича, В.Липинського, І.Каманіна. Вони широко використовують козацькі оповіді – спогади, легенди, перекази, пісні, думи, їх ідеї, що мають патріотичне та пропагандистське значення. В них ідеться про героїв козацької епохи, що відбивають художнє та історичне мислення народу.

Для козаків Богдан Хмельницький був справжнім національним героєм, про якого складали легенди, пісні та думи. Творцями і виконавцями їх були, в першу чергу козаки-кобзарі, що оспівували образ великого полководця і державного діяча в переказах, піснях, думах. Суть подій в цих творах висвітлюється з точки зору козацтва. Вони по-своєму оцінували відомих в історії осіб, в тому числі і Б.Хмельницького, славили подвиги кращих синів народу у боротьбі проти всякого гніту, за вільне, щасливе життя. Д.Яворницький писав: "Одна народна козацька пісня давніх часів каже, що коли ляхи, усмиряючи гайдамаччину, зняли одному гайдамаці голову і після того звернулись до неї з ганьбою та докором за невгасиму ненависть до всього польського панства, то тая одсічена голова несподівано заговорила і одмовила таке: "А я того, вражі ляхи, по вік не забуду, І як била ляшків-панків, так і бити буду!" Такі могутні і велетенські типи звичайно могли зростати на Вкраїні тільки при особливих причинах історичного життя південноруського народу, і ті причини були далеко важливіші, ніж шукання "добичі да зипунов" [6, 16]. Козаки героїзували та опоетизовували вчинки Хмельницького, Кривоноса, Нечая, Богуна за віддане служіння батьківщині. Записи їх ведуться десь з початку XIX ст. і до нашого часу. Свідченням того, що козацькі твори про Богдана Хмельницького поширювалися ще у XVIIIст. є рукописний збірник "Молодчик с молодкой на гуляньи с песельниками, поющие новые песни: городские и деревенские, простые, ухарские и самые нежные" (СПБ, 1790. – № 10). Ці твори поширені по всій Україні (особливо в Полтавській, Київській, Дніпропетровській, Кіровоградській областях), та за її межами (Польща, Угорщина, Росія, Молдавія). Це було зумовлено подіями національно-визвольної війни XVII ст., яка вказала на те, що український народ виступає активно, є творцем своєї долі й життя, зривається до боротьби на смерть за здійснення своїх мрій і бажань.

В образі нездоланного богатиря, невразливого воїна постає Богдан Хмельницький в козацьких легендах, переказах, думах і піснях. Його походження пов'язують з образом хмелю, що є символом життєвої енергії, сили, наполегливості: "Ото були дід і баба, мабуть, в Суботові. Дід каже: "Бабо, в нас якась дитина в хмелю лежить". Та й забрали. І так він виріс, цей Богдан" [7, 122]. Перебування Хмельницького в Запорозькій Січі породило величезну кількість переказів про його особисте життя, про кмітливість, хоробрість, відвагу, справедливість і непідкупність. Мотив особистої помсти є провідним у переказі "Через що почалась війна Богдана Хмельницького з поляками: "Тоді ж пан Чаплінський та вкрав Ольгу, жінку цього ж … Богдана Хмельницького. Так вони за те й билися" [7, 122]. Мотив отримання запорожцями прав на вільне життя в Україні від польського короля звучить у легендах "Про Богдана Хмельницького", "Хмельницький і Барабаш". Особливість сюжету яких в тому, що Хмельницький хитрістю отримує від прихильника Польської шляхти Івана Барабаша козацькі права: "От як родилась у Хмельницького дитина, то він кумом взяв гетьмана. Як же впоїв гетьмана добре, тоді вийняв у його кишені хустку і перстень з руки зняв та й посилає до Чигирина свого джуру" [7, 125], який виманює у жінки Барабаша ті права, що од короля. Сюжет легенди близький до сюжету думи "Хмельницький та Барабаш". Хмельницький лишається вірним своїй землі, своїй вірі, народу. На пропозицію Барабаша:

"Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий! Нащо б тобі королівські листи у пані Барабашевої визволяти! Нащо б тобі козакам козацькі порядки давати? Не лучче тобі з нами, із ляхами, З мостивими панами, хліб-сіль з упокоєм уживати?", тоді "Хмельницький …учинив: Куму своїому Барабашеві, гетьману молодому, з пліч головку, як галку, зняв. Жону його і дітей живцем забрав, Турському салтану у подарунку одіслав. З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став" [8, 97-98]. Гетьман жорстоко карає Барабаша за зраду козацької ідеї, винищує його рід. Хмельницький дбає про козаків, щоб "козакам, козацькі порядки давати", наказує їм "віри своєї християнської у порогу вічні часи не подайте". Козаки лишаються вірними "батьку Хмелю", вони "лядські табори на три часті розбивали, Ляхів, мостивих панів, у пень рубали, кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали, Віри своєї християнської у порогу вічні часи не подали" [8, 97]. Запорукою перемог і безсмертної слави Б.Хмельницького є його боротьба за рідну землю, за волю для свого народу. Про це пісні "Чи не той то Хміль", "Засвистали козаченьки", "Не дивуйтеся, добрі люди", "Ой, з города З Немирова". В основі цих творів – історичні факти: перемога козаків у битві під Жовтими Водами, під Корсунем, в районі Жванця Хмельницької області. Козаки ідеалізують гетьмана, плекають серед народу культ Хмельницького як мудрого державного діяча: "Гей, поїхав Хмельницький к Золотому Броду, – Гей, не один лях лежить Головою в воду" [8, 92]. Така ідеалізація відповідає природі фольклору, бо це дозволяло козакам моделювати образ народного ватажка, тобто наділити його рисами, які він хотів би бачити в своєму улюбленому героєві. І щоб підсилити його зв'язок з народом, творці козацьких пісень вдаються не лише до ідеалізації, а й до героїзації вчинків Богдана Хмельницького: "А я ляхів не боюся. І гадки не маю – За собою великую Потугу я знаю, І ще й орду татарською За собой веду, – А все тото, вражі ляхи, На вашу біду" [8, 92]. При створенні цього фольклорного образу не втрачається відчуття художньої міри, не розривається зв'язок з історичним прототипом, а зберігаються самобутні героїчні риси його характеру.

Ідейно-тематичний зміст козацького фольклору збагачується відображенням переломного етапу в історії України, яким є повстання 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького, що за визначенням Д.Дорошенка зробило "переворот у політичних відносинах на сході Європи і залишило глибокий слід у житті України, Польщі й Москви" [9, 3]. У думах "Перемога Корсунська", "Повстання проти польських панів", "Хмельницький і Василій Молдавський" йдеться про здобуття свободи й незалежності України у визвольній боротьбі козацького народу на чолі з Богданом Хмельницьким. У цій боротьбі гетьману відводиться вагоме місце, бо він дбає про державність України. І хоча, як вважає М.Грушевський "Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим і, поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро" [9, 48], тому укладений Переяславський договір 1654р. установлював васальну залежність України від Росії. Цей факт не знайшов художнього вираження в українському козацькому фольклорі. Та про те, як визначав М.Драгоманов: "Українські мужики, навіть і в часи своїх найбільших повстань, тільки не хотіли над собою польської держави, – а про свою, українську державу їм було байдуже. З пісень, котрі склались в новіші часи, видно теж саме" [10, 11]. Козацький епос, що обіймає думи про Хмельниччину "оспівують з історії події 1648-1657 рр., які ніколи вже не повторилися, історичні постаті, що їх імен ніяк не можна б заступити іншими… Ці думи переводять нас на заселену Україну ("волость"); вони мають узагалі реалістичне забарвлення, та залишають враження безпосередньої близькості до оспівуваних подій. З них віє бадьорий настрій переможця, а це виявляється гумором і злобною насмішкою, що виключає, або бодай значно обмежує – елегійно-ліричний елемент" [11, 82-83]. Завбачливим стратегом, що піклується про долю України постає Богдан Хмельницький у козацькій думі "Про Хмельницького Богдана смерть, про Еврася Хмельниченка і Павла Тетеренка". Хмельницький скликає козаків на раду і прохає: "Ей, козаки, діти, друзі! Прошу я вас, добре дбайте, Собі гетьмана настановляйте" [8, 138]. На цю посаду він пропонує Івана Луговського, що "у мене дванадцять літ за джуру пробував, Всі мої козацькі звичаї познав" та Павла Тетеренка. Козаки відмовляють "гетьману Хмельницькому, Баті Зиновію Богдану чигиринському". Вони прагнуть бачити нащадка Хмельницького – Еврася Хмельниченка. Та оскільки він був ще малим, то вони обіцяли "добрими ділами наущати…нам порядки давати". Минув час, і вони усвідомили про помилковість свого рішення: "Ей, Еврасю Хмельничанку, гетьмане молодий! Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати, А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!" [8, 139-140]. Козаки висміюють Еврася, що "розумом не дійшлий", та грає "на цуромки". Як фіксують історики: син Хмельницького зрадив не лише свого батька, а й інтереси свого народу. Виконуючи агресивні плани Криму і Туреччини, він віддавав на Лівобережжі села на ясир. Про це йдеться у пісні "Вийди, Василю, на могилу", в якій народ дорікає йому в тому, що "Хмельницького військо іде, Що се парубочки та дівочки, Да молодії молодички, Да безщасні удовички. Парубочки ідуть у дудочки грають, А дівочки ідуть – пісні співають, А вдовички ідуть – сильно ридають" [2, 238]. Та більшість дослідників, серед них: П.Куліш, М.Костамаров, В.Антонович, М.Драгоманов визнають, що мова іде про наслідки Жванецької битви, коли татари залишили поле бою в найрішучіший момент боротьби козацьких військ під проводом Б.Хмельницького з Польською шляхтою. Народ проклинає гетьмана за те, що татари грабували та гнали в полон населення Поділля і Волині: "Ой вони ідуть, сильно ридають Да Хмельницького проклинають: "Бодай того Хмельницького Перва куля не минула, А другая устрелила, У серденько уцілила!" [2, 238-239]. Про те, що козаки любили й поважали Богдана Хмельницького

вказують поетичні твори, в яких вони визнають його то "паном Хмельницьким", "писарем військовим", "паном", "гетьманом", "батьком козацьким", "паном гетьманом", або офіційно "Гетьмане Хмельницький, Батю Зинов Богдану чигиринський". І після його смерті козаки берегли і шанували пам'ять про нього. Про це розповідається у переказі "Про місцепоховання Богдана Хмельницького": "…після його смерті поляки прийшли і мучили козаків, щоб показали могилу. То вони показали могилу якогось чоловіка. То поляки одкопали, облили чимсь і спалили. А не Богдана…" [7, 129]. Нащадки запорозьких козаків і досі розповідають історико-героїчні перекази про життя Б.Хмельницького, які є водночас топонімічними. Вони вказують про походження географічних назв на карті України, які пов'язані з історією тріумфальної перемоги Богдана Хмельницького над ворогом. Ці твори відтворюють конкретні історичні події, в яких брав найактивнішу участь Б.Хмельницький.

Слід відзначити, що пісні про уславлення договору про возз'єднання України з Росією, а саме: "Ой, Богдане, батьку Хмелю", "Ой послав Бог Хмельницького", "Ой, Богдане, Богданочку", що зафіксовані у пісенних збірниках ХХ ст. – не є народними. Народ ніколи їх не створював, бо вони є виявом так званого "шліфування" у фольклорі, коли "творці" на вимогу часу намагалися корегувати фольклорним процесом. Тоді ж і з'являлися такого типу строфи, як: "Україна й Московщина – Православна віра, Один батько, одна мати Всіх нас порадила!" або "Тепер пану з України Більше не глумиться, Бо Москва для України рідная сестриця" [2, 241]. Як визначав М.Драгоманов: "до держави московської українські мужики не мають такої гострої ненависті, як до польської. Причина тут, певно, віра, а також і те, що держава московська часом, а надто спершу, мусила боротись в купі з українським козаками проти спільних ворогів, – і навіть тягнути руку за простіших людей проти панства козацького (в XVII ст.), а потім, коли правий берег Дніпра в кінець перейшов під царів московських, то й проти панства польського. Тільки ж нема в українських піснях і прихильності до московської держави, – бо зразу ж та держава показала себе добре українцям: "годи Москві як трясці, а вона все бісом дивиться", – говорить приказка. "З Москвою, – або з Москалем, дружи, та камінь за пазухою держи", "від Москаля поли вріж – та втікай" кажуть другі. Ці прислів'я мусять іти ще з перших часів, як Україна підійшла під московську державу" [10, 12-13]. Отже, образ козацького ватажка Б.Хмельницького як виразника народних сподівань представлений у козацькому прозовому фольклорі ("Звідки взялося ім'я і прізвище Богдана Хмельницького", "Про Богдана Хмельницького і Чаплінського", "Через що почалась війна Богдана Хмельницького з поляками", "Про заснування Мотроненського монастиря в Холодному Яру", "Хмельницький в Запорозькій Січі", "Про Богдана Хмельницького", "Хмельницький, Барабаш", "Як Хмельницький одержав списки реєстрових козаків", "Плата Хмельницького за полонених", "Богдан та Юрій Хмельницький", "Про Хмельницьких, про Мамая", "Хутір Богдана Хмельницького у Суботові", "Три криниці", "Богданова гора в Чигирині", "Про місце поховання Богдана Хмельницького", "Церква на "козацьких могилах" у Берестечку", "Козацька могила та дуби Хмельницького біля села Миклащів", "Хмельницький і його плавня. Довгорукий і Сірко") [7, 129] та в козацькому поетичному фольклорі ("Чи не той то хміль", "Не дивуйтеся, добрі люди", "Висипали козаченьки з високої гори", "Ой з города з Немирова", "Вийди, Василю, на могилу", "Ой Богдане, батьку Хмелю" [1, 181-240], "Хмельницький і Барабаш", "Корсунська битва", "Похід у Молдавію 1650 року", "Повстання після Білоцерківського миру", "Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького" [8, 94-137]). Зазначимо, що ці твори далекі од копіювання історичних подій, вони широко використовують поетичний арсенал, традиційні засоби героїчного епосу, що дозволяють створити всебічну характеристику козацького героя. Козацький епос Хмельниччини має свої особливості: героями цих творів стали люди патріотичного поривання і обов'язку, особливе місце відведено постаті Богдану Хмельницькому; його образ є наскрізним у всіх легендах, переказах, піснях та думах. Козак-творець і виконавець, що був очевидцем та безпосереднім учасником бурхливих історичних подій, що швидко розвивалися не завжди міг передати їх у традиційних пісенних канонах, а тому в них відчутний вплив та перевага авторських віршів історичного змісту. Це стосується, в першу чергу, прославлення Б.Хмельницького. Легенди і перекази не лише мають спільні сюжети з думами і піснями про Б.Хмельницького, але й виконують інформативну та уславлюючу функцію. Серед записів прозових творів у XIX ст. переважають перекази, подекуди наближені до спогадів. Оповідачі – нащадки запорозьких козаків, вже не лише хочуть показати себе учасниками тих подій, але й вдаються до штучної стилізації переказу.

Історія України насичена різного роду катаклізмами. Насамперед це стосується часів, коли Івана Мазепи в липні 1687 року було обрано гетьманом Лівобережної України. Як визначав М.Костомаров: "народ бажав козацтва загального, для всіх однакового, народ не хотів, щоб існувала різниця між значним товариством козацьким і простими рядовиками, між козаками і мужиками, між багатими і бідними, істинному українцю хотілось, щоб кожен був власником тієї землі, котру він обробляв, кожен міг би вільно розпорядитися собою і своїм заняттям, кожен був би рівний всякому іншому. Такий ідеал був визначений у 1648 р. під час повстання проти Польщі і з того часу лишався в моральній свідомості народу. Але досягти його народ не зміг, тому що кожен із того народу зраджував цьому ідеалу, як тільки обставинами рухався вперед над залишеною масою; дотримувались того ідеалу лише ті, котрі не могли чим-небудь виділитися над своїми побратимами, котрих можливо було назвати послідовниками в суспільному механізмі; а всякі прояви досягнути й утвердити такий ідеал в Малоросії адміністративною

мовою називався бунтом; і послідовники знищували старшин і значимих; їх не схвалювала верхівка московської влади, що надавала право Україні керувати згідно військовим правом війська Запорозького і по старим законам, що були в силі до приєднання краю до Московської держави… Для малоросійського народу чужими були всі гетьмани війська Запорозького, підштовхуючи один одного, всі ці Виговські, Юрії Хмельницькі, Сомки, Золотаренки, Брюховецькі, Многогрішні, Самойловичи, Мазепи, – все це були нав'язані йому пани, всіх їх народ не любив, всім був не задоволений, нікого з них не жалів, коли настигала їх рокова доля, народ бажав іншої влади, що відповідала своєму ідеалу, не знайшов її ні в своєму серці, ні поза ним і знайти її був не в силах. Ідеал його, ніколи не здійснений, лишився тільки ідеалом і до того ж не зрозумілим" [12, 22]. На цій підставі, в умовах соціальної нерівності (кріпацтво, класова нерівність, релігійні утиски) виник цикл козацьких творів про Мазепу і Палія. Саме в Палієві народ вбачав наступника Б.Хмельницького, а тому наділив найкращими рисами характеру, тоді як Мазепа – антипод Палієві, його вчинки нівелюються. Найдавнішим записом пісні про Мазепу слід вважати запис, зроблений Адамом Чернецьким (З.Доленга-Ходаковський) на Правобережній Україні в 1812-1819 рр. І хоча існує уривок пісні "Мазепа в Туреччині", де образ Мазепи є позитивним героєм, але повноцінних записів ще не знайдено. М.Максимович, одним із перших, хто опублікував пісню "Ой Мазепо, ой Мазепо, хоць ти гетьмане" в збірці "Украинские народные песни" (М., 1834. – С. 110-111), а також надрукував думу "Семен Палій і Мазепа" в збірці "Сборник украинских песен" (К., 1849. – С. 88-91). Останню опублікував тому, що вона, як він вважає, цікава "поглядом народним на Палія і Мазепу: першому – все добро і вся слава; другому – все зло та неслава!" [13, 88]. М.Драгоманов висловив сумнів щодо її достовірності у праці "Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. " (Женева, 1885. – Ч. 1. – Розд. II. Гетьманщина і Слобідчина). Йому вдалося зібрати й проаналізувати більше двадцяти варіантів пісень про Мазепу і Палія, визначити їх автентичність. У своїй праці він вказує, яку історичну цінність становлять ці твори для науки: "всі вкупі вони показують, як думав в свій час народ український про ці дві значні особи в історії України, а при тому довільно вірно малюють на справдешній ход тодішніх подій" [14, 5]. І щоб з'ясувати, які історичні умови зумовили виникнення цих творів, необхідно вказати, що носіями цих імен були реальні прототипи – Палій і Мазепа. Нам відомо, що Мазепа (в перекладі з індійської мови Maxinaозначає maxi-"земля", а na-"захисник", тобто "захисник землі", "цар" [3, 204]). Він "як малорус жив і плекав у собі прагнення політичної незалежності своєї вітчизни" [15, 40], тоді як Палій, прозваний так в Запорозькій Січі є Семен Гурко "в 1702 році захопив тоді вже королівську кріпость Білу Церков, вважаючи себе "вибраним проводирем свого народу" і "хазяїном вільної козацької України", до котрої б то "Польща не має ніякого діла". Палій хотів знову злучити Правобічну Україну з Лівобічною і обертавсь до лівобічного гетьмана Мазепи і до царя, згоджуючись приступити під реймент Мазепи і під державу царя. …Тільки ж цар московський Петро I не хотів брати під свою державу Палія, щоб не сваритися з Польщею, бо він бажав помочі од Польщі проти Шведів, од котрих хотів одібрати собі берег Балтійського моря. Цар навіть зобов'язався перед Польщею примусити Палія одступитися од Білої Церкві. Мазепа боявся Палія, бо його любила чернь і запорожці, котрі не терпіли самого Мазепу за панство і прислуги Москві, – й міг опасуватись, щоб коли-небудь, на Великій Раді, не скинули його з гетьманства та не посадили гетьманом Палія" [14, 6-7]. Тому і не дивно, що в поетичних та прозових народних творах до імені Мазепи прикладаються епітети: "проклятий", "проклятий пес", "превражий", "плут", рідше "вельможний", "вельможний гетьман". На думку М.Драгоманова, ті варіанти пісень, де Мазепу названо "превражим", "вельможним" є найстарішими, і лише після церковної анафеми їх було замінено на слово "проклятий". Існує народне оповідання, яке пояснює, чому Мазепу прозвали "проклятим". Воно записане І.Манжурою в Новомосковському повіті Катеринославської губернії: "Ой як став шведський король підмовлять Мазепу, щоб той ішов Петро I воювать, Мазепа і каже: «Як же я піднімусь на його, то він мені хрещений батько?" (то, бач, зна, що гріх!) А ти, каже шведський король, піди в церкву, та на царських воротах потовчи Євангеліє, – будеш тоді проклятий, – тоді тобі не гріх. Мазепа послухався, та й потоптав євангеліє; за те ж тепер його і звуть проклятим" [16, 612]. Нам важливо визнати, "що простий народ і просте козацтво не пішло за Мазепою й козацькою старшиною, бо не любили їх за те, що козацька старшина з відома гетьмана одбирала у народу землі, випаси, накладала великі податки, і взагалі гордувала простим народом. Найбільше невдоволені Москвою були запорожці, але й вони не всі пристали до Мазепи" [17, 157]. Провідним мотивом думи "Палій і Мазепа", записаній в 1860 р. А.Пригорою в Любенському повіті Полтавської губернії є обіцянка Палієві "великої плати" від царя, як той звоює Мазепу: "Ой, чи можеш ти Палій Семене, Та Мазепу звоювати? Будеш ти з мене, Палію Семене, Велику плату брати" [18, 26-27]. Палій відмовляється від плати, а просить царя, щоб "тільки не позволяйте із України До віку некрутів брати, А ні некрутів, а ні подушного, а, ні якої плати" [18, 26-27]. Ці слова склалися лише після скасування Гетьманщини. Вони є свідченням того, чого бажав народ України, визнаючи Мазепу прихильником московських порядків. Цар виправдовувався перед народом, намагався звести всі невдачі на Мазепу. У пісні "Ой, пише, пише та гетьман Мазепа", записана М.Лисенком біля Ніжина, на Чернігівщині розповідається як Мазепа підмовляє Палія приїхати до нього в гості: "Ой приїдь, Палію Семену, Та на бенкет до мене, Ой будемо, Палію Семене, будем пити, ще й гуляти. Ой будем пити, та будем гуляти, На москаля воювати" [19, 5]. І головне, Мазепа вже сам заохочує Палія до війни з москалем. Тим самим вказує своє ставлення до політики Петра І. Палій відмовляється прийняти пропозицію: "Ой бодай же ти, гетьмане Мазепо, / Ой до того не діждав, / Щоб я свою

православну віру / Та й під ноги підтоптав" [19, 5]. Ці слова взяті із думи про Самійла Кішку. Як вважає М.Драгоманов: "Серед народу цар і Скоропадський поширили думку про зраду Мазепи не для користі народу Малоросії, а для власної своєї слави та властолюбія" [14, 22]. Про це пісня, записана І.Рудченком в 60-х р. XIX ст. В Сквирівському повіті Київської губернії. В стилі народної казки розповідається про наклеп Мазепи на Палія і проте, як Палій з Сибіру визволявся: "Хотів Семен, хотів Палій Світа звоювати, половину одібрати, Од міста, до міста Вороними кіньми заняти. Ох, обізвався Семен Палій У чугунні темниці: – Ей, бреше, бреше проклятий Мазепа У царя на столиці!" [14, 25]. У жіночій формі постає Мазепа в пісні, записаній 1874 р. М.Гоніцьким в с. Будаках Бессарабської губернії. Він порівнюється з хмелем, що вказує на зв'язок з піснями про Б.Хмельницького: "Ой, й вже хміль, й а хміль зелененький Й а в головочки в'ється, Ой, проклята Мазепа да із господарем Да й на столиці б'ється" [14, 30-31]. Відзначимо, що пісні складалися серед людей, "котрі знали й Палія, й Мазепу і розуміли дійсні тодішні громадські, політичні справи, – скоріш усього серед козацтва й, попереду на Правобічній Україні" [14, 42]. З часом пісні замінювалися казками, легендами, в яких образ Мазепи набував не історичного, а фантастичного образу. Так, М.Гоніцьким в м. Коростишеві, Київської губернії була записана пісня, яка має традиційний початок казки: "Був колись у царя Петра дуже хороший вояка, Семен Палій, і був у цього царя повірений спершу Мазепа. Мазепа став завидовать Семену, що цар старощиро любить його. А Мазепа був чоловік з неправдою для царя" [20, 111]. Якщо провідним мотивом у піснях є зрада Палія Мазепою, то у казках про Палія і Мазепу, що були надруковані у збірниках П.Куліша "Записки о Южной Руси", (СПБ., 1856. – Т. 1. – С. 115-128), М.Драгоманова "Малорусские народные предания и рассказы" (К., 1876. – С. 201-207), П.Чубинського "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой императорским Русским географическим обществом" (СПБ., 1872. – Т. 1. – С. 298) фантастично змальовується війна зі шведами. Постать Мазепи набуває фантастичних образів: то він постає як чарівник, то він зветься корольком, то хрещеником царя, то перекидається собакою, або літа під небо. Відзначимо, що у зображенні Мазепи хоча і переважають негативні характеристики, все ж народ вже не зневажає його, лише констатує прокляття, ставиться вже байдуже і навіть висловлює співчуття. Образ Палія ввібрав і сконцентрував в собі народні уявлення про богатирів та запорозьких лицарів-характерників: він, як лицар Михайлик кидає здалеку чудесну кульку, або стрілу в страву Мазепі; як Ілля Муромець благає Мазепу і шведів передихнути кілька днів; або як Всеслав Полоцький із "Слова о полку Ігореві" перекидається собакою і бігає у табір до Мазепи; він як Кирило Кожум'яка вбиває чарівника Мазепу, палить його і пуска попіл по вітру. Образ Палія – ідеал народного героя, як і належить лицареві-богатиреві: він народжується із спаленої голови, має "ангельську силу", тому і воює чудодійно; перекидається соколом або собакою і так розвідує у ворожому таборі. Предмети, що оточують козака – характерника теж мають магічну силу, зокрема, кінь, що вбирає в себе всю силу богатиря. Казки про Палія і Мазепу, як визначав М.Драгоманов: "мають свою вартість і психологічну, а деякі й історичну. Вони, хоч і по-своєму, а все таки передають спомин про пригоди того часу, котрі не вдержались в піснях" [14, 42]. Це мотиви про привезення Палія з Сибіру в Україну; про діяння московської влади і війська в Україні після зради Мазепи. Так, в третьому варіанті казки в збірці П.Куліша йдеться: "Так хотів цар за Мазепу усю Гетьманщину вигубить, да ото й каже Палію, як уже побили Мазепу: "Ну, тепер, Палію Семене, чого ти од мене хочеш? Чи великого панства, чи злата, чи що?" – а він каже: що ж, царю, я буду просити в тебе одну річ: подаруй мені! – "Що ж таке? Кажи". – Не плюндруй, каже, Гетьманщину. – Ну, каже, добре; для тебе дарую" [21, 128]. У другому варіанті Куліша розказано теж саме, але "фантастичніше,…тут характерно передається царське самодурство і ошоломління народу українського після зради Мазепи: "От за того – вражого Мазепенка розгнівався дуже цар Петро на Вкраїну. Зараз шле указ, щоб рубали в пень увесь народ. Уже й шаблі повиймали, щоб рубать. А тут усюди в труби та в жоломийки смутно та жалібно вигравають, а по церквах молебні правлять, щоб одвернув Господь гнів царський. Аж ось шле Петро другий указ: велить всім голови здіймать. То вже й шаблі поопускали, та й ще таких голів не здіймають. А тут усюди в труби та в жоломійки смутно та жалібно вигравають, а по церквах молебні правлять, щоб помилував Господь невинні душі. Коли ж шле Петро третій указ: прощає ввесь народ. Тоді вже всюди скоки та музики. Звеселився ввесь люд християнський" [14, 43]. Історичний мотив знищення російським військом під командуванням О.Меньшикова в 1709 р. міста і фортеці Батурина – резиденції гетьмана Мазепи знайшов вираження у легенді, записаній в 1881р. в Тульчі Ф.Вовком: "Ну вже, каже цар, коли ти звоюєш Мазепу, проси в мене що завгодно, хоч півцарства! " – Нічого мені, каже (Палій) Ваше Царськоє Величество, не треба, а зцеліть тільки, щоб дітей більше лавами не вибивали". (А то, бачте, цар як розсердився на Мазепу, то дав приказ вигубляти малоросійських младенців: отсунуть було лаву по під стіною й поставлять дітей рядком, а тоді лавою й придавлять до стіни; – так по всій Україні робилося!) Цар зараз же видав указ, щоб ніхто не смів младенців вигубити" [16, 580]. Відзначимо, що цей мотив має спільну основу з легендами про знущання татар над козацьким народом. Нового значення набуває мотив у думі, що поданий за збірником М.Максимовича 1849 р., в якій відображена хижацька суть політики царя по відношенню до українського народу: "А у городі у Батурині Мужиків да жінок Упень сікли да рубали, Церкви палили, святості да ікони під ноги топтали" [13, 88-91]. Казки та легенди про Мазепу і Палія, як визначав М.Драгоманов: "певно, склались після Полтавського бою й, мабуть, серед людей, котрі стояли дальше од громадських справ і котрих тільки вразило те, що цар раптом повернув Палія на волю, та що

скоро потім шведи з Мазепою втекли з України… Так в Васильківщині та Фастовщині люди, котрі розказують казку про Палія, прибавляли, що "Мазепа за те хотів стратити Палія, що народ звав його козацьким батьком, а що народ звав Палія козацьким батьком і дуже любив, за те що він обороняв народ од панів і од усіх, хто хотів його зобидити" [14, 42-44].

Маємо визнати, що історичний факт про те, як полтавський полковник Іван Іскра і генеральний суддя Василь Кочубей повідомили Петра І про ворожі дії Мазепи не знайшов свого художнього оформлення в козацькому фольклорі. М.Драгоманов писав: "Народові не було ніякого діла до Кочубея і Іскри. Перш усього цих панів за життя їх нічим було добрим вспом'янути народові… Суперечка Кочубея і Іскри з Мазепою не могла інтересувати народ, як справа цілком особиста. Інше діло незгода Палія з Мазепою, – незгода двох сторін громадських, любого черні і противного їй! Од того народ і склав пісеньку про полон Палія, – і не міг скласти про Кочубея і Іскру, а ні вставити їх в пісеньку про Палія. Не склав народ осібної пісні й про полтавські бої і взагалі про війну з шведами, – а тільки прилучив до готової пісні про вразливий його полон любого йому Палія кілька віршиків з старої пісні, прилагодивши їх до нової пригоди. І це зовсім природно, – бо вся справа Мазепиної зради ошоломанила народ, котрий не любив ні московських порядків з царем, ні Мазепи, власне за те, що він був слугою тих порядків" [14, 68]. Тому пісні "Високо сонце сходить, низенько заходить", "Шведського року нещасливого літа", в яких йдеться про Кочубея та Іскру, про Полтавську битву, і нічого не йдеться про постать Палія, слід вважати сфальсифікованими, оскільки вони не відповідають настрою народу, збігаються з літописами XVIII ст., що писалися за державним замовленням. Народні ж пісні складаються під впливом вражаючих фактів. Вони лишаються в свідомості народу, переосмислюються ним. Закономірно, що М.Драгоманов визнавав, що "полон Палія так і вразив у саме серце, – і він склав про це пісню; у війні ж московсько-шведській народ не знав власне, на чий бік стати, – і ця справа, велика в очах письменних людей з церковно-казенними думками, для простого народу була цілком побічним. Не будь сюди примішаний той же Палій, то ця справа не тільки б не заставила після себе ніякої осібної пісні (як і сталось), а навіть, певно обійшлось би і зовсім і без того спомину в варіантах пісні про полон Палія, яким ми бачимо в них тепер… От вчені люди й надумались поповнити й цей, по-їхньому пробіл фальшованими піснями про Палія, Кочубея, Іскру та Мазепу, подібно до тих, які вони зложили про Свірговських, Наливайок і т.ін." [14, 68-69]. На цій підставі визнаємо, що до народного ліро-епосу про Мазепу і Палія пізньої доби ми відносимо легенду, записану Порфирієм Мартиновичем: "Мазепа і Палій обучались у лицаря лицарству. Мазепу ж лицар у хаті обучав, а Семен Палій стояв за дверима, слухав, та лучче вивчивсь од Мазепи…Говорить лицар: "Чи можеш ти, Мазепа, достать дванадцять в'юнів? А Палій і отвіча під дверми: "Благослови, панотче, щоб я достав дванадцять в'юнів, бо Мазепа, не способен достать їх: він не зна, які то в'юни" [22, 234-239]; а також пісню, що записав А.Пригора, в якій прослідковується погляд українського народу на Мазепу і царя. Так, під час розмови царя з Палієм з'ясовується ставлення царя до Мазепи: "Возьміть ви сього плута Мазепу Та закуйте в кайдани, Та посадіть плута Мазепу У превеликії темниці…" [18, 26]. Незвичайна доля гетьмана, який втік зі шведським королем зумовила у народі поширення найчисленніших чуток про його смерть. Так поширювались мотиви переказів: про вбивство Мазепи Палієм, про його таємниче зникнення, навіть самогубство та про те, що останні дні свого життя гетьман доживав у Печерській Лаврі. І після смерті Мазепи у народі збереглася пам'ять про нього, що закарбована в топонімічних переказах про "Мазепин замок", "Мазепину церкву", "Мазепині скарби".

Історики відзначали, що Палій і Мазепа прагнули одного і того – об'єднання Правобережної України з Гетьманщиною, але вони дуже різнилися своїми політичними поглядами і своєї тактикою: "Палій був щирий демократ, він хотів удержати справжнє народоправство й такі порядки, які були хіба що на Запорозькій Січі; він ворогував проти панів і шляхти. В очах Мазепи він був небезпечний демагог, тим більше, що народні маси дуже любили Палія, для яких він був "козацький батько", Мазепа боявся, що Палій захоче й при ньому грати якусь самостійну ролю, як він це робив під Польщею. Може бути, що Мазепа підозрював Палія в честолюбних замірах і в претензіях до гетьманської булави. Щоб збутися такого небезпечного союзника, Мазепа звелів заарештувати Палія й вислав його до Батурина, а потім до Москви. Звідти Палія заслано до Сибіру" [9, 141]. Мазепа прагнув, як і Б.Хмельницький знайти підтримки у шведів, щоб звільнитись од Москви. У своїх помислах він мав підтримку зі сторони козацької старшини, яка зверталась до нього: "Як ми за душу Хмельницького завсігди Бога молимо й ім'я йог блажим, що Україну од ярма лядського визволив; так, навпаки, і ми й діти наші в вічні роди душу й кости твої будемо проклинати, як ти нас за гетьманства свого, по смерти твої, в такій неволі заставиш" [23, 133]. На що гетьман Мазепа присягавсь старшині: "Пред Всевидющим Богом на тім присягаю, що я не для приватної моєї користі, не для вищих гонорів (почестей)…але для вас усіх під владою й регіментом моїм зостаючих, для жон й дітей ваших, для общого добра матки моєї бідної України…для підвищення й розширення прав і вольностей військових, хочу те і чинити, щоб ви з жонами й дітьми, і отчизна з Військом Запорозьким, як од Московської, так і од Шведської сторони не загинули" [23, 134-135]. Ці ідеї знайшли вираження в піснях "Покинь батька, покинь матер, покинь всю худобу", "Ой горе тій чайці, чаєчці небозі", а також в "Думі пана гетьмана Мазепи", яку Кочубей подав як свідчення неблагонамірених почувань гетьмана Мазепи. Ці твори належать до розряду напівкнижних -

напівнародних. Вони є свідченням трагічної долі України, її розореності земель, розмежованості народу: "Жалься, Боже, України, Що не вкупі має сини! Єден живе із погани, Кличе: "Сюда, отамане! Ідім матки рятувати, Не даймо їй погибати!" [24, 108-109]. Особливо сильно в них звучить національно-визвольна ідея: "Озмійтеся всі за руки, Не допустіть гіркой муки Матці своїй більш терпіти! Нуте врагів, гнуте бити! Самопали набувайте, Острих шабель добувайте, А за віру хоч умріте, І вольностей бороніте!" [24, 110]. Мазепа, який відстоював ідею суверенної України не міг захопити народ, бо як вважав М.Костамаров "у народу склалися свої власні соціальні ідеали, які ніяк не в'язалися з тим, що могли дати народові люди з польськими поглядами" [24, 42], оскільки гетьман був вихований на засадах аристократизму і орієнтувався лише на козацьку старшину. Отже, прагнення гетьмана як державотворця України не лише не знайшли підтримки у народу, та й звідки було знати народові про його істинні поривання, а й викликали обурення, коли Мазепа став виконавцем арешту Семена Палія – народного героя. На цій підставі народ однозначно трактує Мазепу як зрадника, запроданця, авантюриста, нівелює всі його поривання щодо визволення України від московських порядків, і героїзує постать Палія – народного месника, що продовжував справу Б.Хмельницького.

Отже, козацькі легенди, казки, перекази, думи, пісні про Богдана Хмельницького та про Івана Мазепу переконливо довели, що головним концептом буття народу України є свобода, що спонукала, головним чином, козаків – учасників доленосних подій не лише боронити свій край, а й створити високохудожні образи державотворців: Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, котрі для нас є цінним джерелом пізнання духу козацької доби та прагнень українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д. До альбома української старовини / Д.Яворницький // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 6. – С. 37.
2. Українська народна творчість. Історичні пісні / За ред. М.Т.Рильського і К.Г.Гуслистого. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 1068 с.
3. Наливайко С. Індоарійські таємниці України / С.Наливайко. – К.: Просвіта, 2004. – 448 с.
4. Голобуцький В. Богдан Хмельницький – великий син українського народу / Володимир Голобуцький. – К.: Держполітвид., 1954.
5. Замлинський В. Слово про гетьмана / В.Замлинський // Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К.: Веселка, 1992. – 93 с.
6. Яворницький Д.І. Україно-руське козацтво перед судом історії. Читано в Катеринославському університеті 20.09.1918. / Д.І.Яворницький. – Катеринослав: Друкарня І.М.Мархитевича, 1919. – 24 с.
7. Історичні перекази українців / Зібр. В.Сокіл. – Львів.: Вид-во М.Коць, 2003. – 328 с.
8. Українські народні думи та історичні пісні / За ред. М.Т.Рильського, К.Г.Гуслистого – К.: Вид. АН УРСР, 1955. – 1068 с.
9. Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2. т. – Том. 2. (від половини XVIIст.) / Д.Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
10. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадянські справи (1764-1880) / Михайло Драгоманов. – Женева, 1881. – 132 с.
11. Колесса Ф. Українська усна словесність і загальний огляд (із портретиками українських етнографів та народних співців). Вибір творів із поясненнями та нотами / Ф.Колесса. – Львів: Накладом фонду "Учітеся, брати мої", 1938. – 645 с.
12. Костомаров Н. История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества / Н.Костомаров // Русская мысль – 1883. – № 7. – С. 269-307; № 8. – С. 107-143.
13. Максимович М. Сборник украинских песен / Михаил Максимович. – К., 1849.
14. Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVII-XIXст. / Михайло Драгоманов. – Женева, 1885. – Ч. 1. – Розд. II. – 225 с.
15. Костомаров М. Іван Мазепа / Упор. В.О.Шевчука. – К.: Веселка, 1992. – 190 с.
16. Народне оповідання "Чому Мазепу прозвали "проклятим"?, записане І.Манжурою в Новомосковському повіті Катеринославської губернії // Киевская старина – 1882. – Март.
17. Григор'єв – Наш (Никифор Григоріїв) Історія України в народних думах та піснях / Упор. А.Демиденка. – К.: Веселка, 1993. – 271 с.

18. Дума "Палій і Мазепа", записана в 1860 р. А.Пригорою в Любенському повіті Полтавської губернії // Основа. – 1862. – VIII.

19. Лисенко М. Збірник українських пісень / Микола Лисенко. – К., 1905.

20. Пісня про Палія і Мазепу, записана М.Гоніцьким в м. Коростишеві, Київської губернії // Киевлянин. – 1866. – № 111.

21. Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПБ, 1856. – Т. 1. – 322 с.

22. Мартинович П. Українські записи / Порфирій Мартинович. – К., 1906.

23. Коваленко Г. Українська історія. Оповідання з історії України / Г.Коваленко. – К.: Велес, 1993. – 176 с.

24. Іван Мазепа / Упор. В.О.Шевчука. – К.: Веселка, 1992. – С.108-109.

УДК: 821.161.2:82-31

"Я ЗАДУМАВ ДОБРОЧИННУ ЗРАДУ": ТЕМА ЗРАДИ В ПОВІСТІ "РЕНЕҐАТ" Р.ІВАНИЧУКА

Горбач Н.В., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

Стаття присвячена дослідженню теми зради в повісті "Ренеґат" Р.Іваничука, яка порушується автором на матеріалі грецької історії від давнини до 20-х років XIX століття, коли країна виборола незалежність після трьох з половиною століть неволі.

Ключові слова: батьківщина, держава, зрада, історія, пам'ять, суд.

Горбач Н.В., "Я ЗАДУМАЛ БЛАГОЕ ПРЕДАТЕЛЬСТВО": ТЕМА ПРЕДАТЕЛЬСТВА В ПОВЕСТИ "РЕНЕГАТ" Р.ИВАНИЧУКА / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена исследованию темы предательства в повести "Ренегат" Р.Иваничука, которая поднимается автором на материале греческой истории от древности до 20-х годов XIX века, когда страна добилась независимости после трех с половиной столетий неволи.

Ключевые слова: родина, государство, предательство, история, память, суд.

Horbach N.V., "I THOUGHT OF GOOD TREACHERY": THEME OF TREACHERY IN R.IVANICHUK'S STORY "RENEGADE" / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article is about research of theme of treason in R.Ivanichuk's story "Renegade", which decides on a material of the Greek history from an antiquity to 20th years XIX centuries, when the country win in a fight the independence after three with a half centuries of captivity.

Key words: motherland, state, treason, history, memory, court.

Звертання Р.Іваничука в художній прозі до цілої низки морально-етичних, соціально-історичних, ментальних проблем – аберації історичної пам'яті, безпам'ятства, колоніальної експансії імперій, національного зрадництва – ніби запрограмоване його першим історичним романом "Мальви". У 1994 р. своєрідним підсумком художніх шукань письменника в означеному напрямку стала повість "Ренеґат", мета якої сформульована автором уже в перших рядках твору: "Протягом довгих років, немов мисливець по сліду, мов хорт, наздоганяв я сторінками своїх книг Ренеґата, задокументовуючи матеріал слідства, щоб винести зрадникові вердикт … й аж тепер я дістав можливість збагнути сутність зради" [1, 24]. Складність цього завдання – пізнати причини, механізми відступництва – підкреслюється авторським визначенням жанру. Твір, що за розгорнутістю сюжету, повнотою розкриття характеру головного персонажа та наявністю низки другорядних, обсягом є повістю, Р.Іваничук визначає як студію, тобто "невелику за обсягом наукову розвідку, що порушує важливі проблеми" [2, 441]. Успішні експерименти автора в сфері жанру добре відомі (згадаймо роман-легенду, роман-псалом), проте ця дефініція не несе ознак жанрової інтеграції, а лише підкреслює ґрунтовність авторської інтенції на вирішення питання зради засобами художнього пізнання.

Важливе значення для розв'язання проблем поетикальної еволюції історичних творів Р.Іваничука мали дослідження "Історична романістика Романа Іваничука та її місце в розвитку жанру" С.Андрусів (1987), "Роман Іваничук. Літературно-критичний нарис" М.Слабошпицького (1989), "Поетика історичної прози Романа Іваничука (особливості часопросторових концепцій)" М.Беліченко (2007). Проте, незважаючи на знаковість літературного доробку Р.Іваничука в контексті розвитку української історичної прози, у процесі утвердження національної культури, до цього часу в ньому відкритою залишається низка